

Börje Hanssens doktorsavhandling *Österlen*

Omläsning av en klassiker

Mats Hellspong

Börje Hanssen (1917–1979) disputerade 1952 vid Stockholms högskola på avhandlingen *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Avhandlingen lades fram i sociologi, då en tämligen ny akademisk disciplin i Sverige. Men den historiska uppläggningsen av Hanssens avhandling och användningen av huvudsakligen arkivaliska källor gjorde den unik i svensk sociologisk forskning, då och även allt framgent. Den svenska sociologin på 1950-talet var helt inriktad på stora kvantitativt upplagda studier av attityder och förhållanden i det samtida samhället. Hanssen blev en outsider i sitt ämne och orienterade sig i stället så småningom mot den dåvarande folklivsforskningen. 1961–1963 var han förordnad som docent i folklivsforskning i Stockholm och 1976–1979, åren före sin död, hade han ett nytt docentförordnande. Under de tretton åren däremellan drev han en framgångsrik kycklinguppfödningssamfund i Sörmland, senare i Närke, och ägnade sig bara sporadiskt åt samhällsforskning.

Österlen är en magnifik avhandling. Den omfattar 561 sidor, innehållande bland annat 82 tabeller, 51 kartor och 7 diagram. Därtill är boken illustrerad med ett antal bilder från allmogevärlden av Frans Lindberg, *Österlens* intressanta folklivsskildrare. Tabellerna och kartorna understryker författarens intresse för statistiskt material och geografiska perspektiv.

Men det var statistiska presentationer, där de enskilda människorna aldrig drunknade i siffermaterialet. Hanssen kallade sin avhandling för ”en socialantropologisk studie” för att markera att människor och deras beteenden stod i fokus för undersökningen. Avhandlingens syfte är att analysera människors sociala aktiviteter och produkterna av dessa aktiviteter i en begränsad region under en begränsad tid: sydöstra Skåne under slutet av 1700-talet. I snävare mening strävade Hanssen efter att karakterisera de viktigaste sociala grupperna på *Österlen* och deras inbördes relationer. Hanssen menade sig operera på ett fält mellan de historiska studierna av enskilda individer och den sociologiska forskningen om den heterogena massan, symboliserad av det generella medeltalet. Han sökte fastställa vad som var kännetecknande för en viss samhällsgrupp vid en viss tid på en viss plats. Därtill behövdes, menade han, både kvantitativa metoder och studier av det enskilda fallet, men båda metoderna måste kombineras. Hanssens sätt att arbeta påminner en hel del om Norbert Elias metoder i dennes civilisationshistoriska forskning; Elias rör sig också mellan ett strukturplan och ett individplan, principen är ungefär: ingen struktur utan individer, inga individer utan en struktur.

I en tid när doktorander ofta tror att de måste inleda sina avhandlingar med en femtio sidor lång inledning, där de visar sin teoretiska beläsenhet, kan det vara av intresse att no-

tera, att Hanssen bara behöver tre sidor för att presentera sina förutsättningar och problem. Det räcker för honom att resonera kort om sitt vetenskapliga program och för att nämna sina viktigaste teoretiska inspiratörer (Weber, Malinowski, Lewin). En helt annan sak är att avhandlingen i övrigt är späckad med teoretiska och metodiska diskussioner och exkurser. Men dessa är aldrig frikopplade från det empiriska materialet. Teoretiska övningar har med andra ord inget eget värde.

Jag har inte utrymme här för en utförlig presentation av hela avhandlingen. Men en mer skissartad sådan bör ändå vara av värde. *Österlen* består av sex omfattande kapitel. Kapitel 1, "Pagan aktivitet", behandlar böndernas produktion, till exempel av födoämnen och kläder, och arbetslivets och äganderättens organisationsformer, till exempel byalagets verksamhet, grannarnas relationer sinsemellan och uppkomsten av ett gatehusproletariat. Kapitel 2, "Interpagana relationer", behandlar fenomenet "aktivitetsfält", bland annat böndernas släkt- och giftermålsrelationer och de obesuttnas aktivitetsfält. Här diskuteras även ekonomiska relationer mellan bönder i olika distrikt. Kapitel 3, "Marknader", behandlar marknaden som ekonomiskt och socialt fenomen. Kapitel 4, "Kontinuerliga relationer mellan pagana och urbana grupper", innehåller en ingående diskussion kring böndernas kontakter med stadsborna i Simrishamn och Ystad, eller som Hanssen uttrycker sig relationerna mellan pagana och urbana grupper. Här handlar det om stadsresornas betydelse, om köpstadsvarorna som letat sig ut på landsbygden och om "rus in urbe", det vill säga städernas pagana minoriteter. Kapitel 5, "Urban och pagan livsstil", innehåller diskussioner kring begreppet "stad" och ett försök att nyansera eller snarare förändra den gängse synen på skillnaderna mellan stad och land. Samma ämne står i centrum i bokens sista kapitel, kapitel 6, "Urban aktivitet och urbana aktivitetsfält". Här fortsätter försöken att

rakterisera den urbana människan i sydöstra Skåne i slutet av 1700-talet, vad som utmärkte urbana medelklassgrupper som hantverkare och pagano-urbana grupper som soldater och herrgårdspigor.

Detta var en översikt i all hast. Men den ger kanske ändå en uppfattning om det rika universum som möter läsaren i denna avhandling. Hanssen tar upp synnerligen viktiga frågor. Vilka olika skikt fanns i befolkningen i denna landsända i slutet av 1700-talet? Hur skilde de sig från varandra i värderingar, attityder och livsstilar? Hur såg de på varandra? Vilka relationer fanns mellan dem? Över vilka geografiska områden rörde de sig? Ett viktigt bestående resultat av *Österlen* är en ändrad bild av skillnaderna mellan stad och land i 1700-talets Sverige. Hanssen visar att de tydliga skillnaderna inte gick mellan dem som råkade bo på landet och dem som bodde i staden. Viktigare än att tala om bönder och stadsbor är att tala om *pagana* och *urbana* grupper som Hanssen gör. De förra var till stor del landsbygdens bönder men också pagana invandrare i städerna. De senare var inte bara städernas köpmän och ståndspersoner utan även deras hantverkare och därtill landsbygdens motsvarande grupper, på herrgårdar och prästgårdar men också i byarnas backstugor bland hantverkare och till en del soldater.

Detta intresse för subkulturer och livsstilar gör Hanssen så aktuell och läsvärd även i dag. Detta intresse delar han med många av dagens etnologer. Men dessa arbetar nästan undantagslöst med samtida grupper, de må vara etniska, religiösa, åldersmässiga eller yrkesmässiga. Vad Hanssen ger i *Österlen* är en modell för hur problemen kan angripas i avlägsna historiska epoker. Han försöker avläsa subkulturell tillhörighet i de spår av det förflutna, som lämnats kvar i arkiven. Låt oss se närmare på några exempel.

Hanssen visar i *Österlen* hur tätt namnskicket var knutet till pagana eller urbana värderingar. Släktnamn utanför adeln bör-

jade uppträda på 1600-talet, enligt Hanssen genom att personer, som av det skälet att de hade ovanliga yrken eller kommit till lokalsamhället från andra bygder kallades för till exempel Anders Skraddare eller Måns Göing, också började kalla sig själva för dessa namn. Urbana grupper tog sig namn för att särskilja sig från de pagana grupperna med deras enkla patronymikon-system för namngivning. Prästerna på Österlen kunde i mitten av 1600-talet heta till exempel Herr Niels i Simris, i mitten av 1700-talet Herr Lars Engstedt i Borrbby och i slutet av 1700-talet pastor Tengwall i Vallby. Titlarna börjar få samma särskiljande roll som de urbana namnen. Även hantverkarna tycks i början av 1800-talet ha skaffat sig urbana släktnamn. Även förnamnen skilde sig åt på ett betecknande sätt mellan grupperna. Anders, Jöns, Per, Anna, Ellina och Karna var de vanligaste pagana namnen, Carl, Gustaf, Johan, Peter, Christina och Maria var de vanligaste urbana. Ryttare och soldater hade urbana efternamn men pagana förnamn, eftersom de var födda i den pagana gruppen. Men deras barn behöll inte alltid de urbana efternamnen, i varje fall inte om de återgick till lantbruket. Blev de hantverkare behöll de däremot vanligen det urbana efternamnet. Hanssen betraktar soldaterna som en partiellt urbaniserad grupp. Man kan i namnskicket iaktta ett slags stegrad urbanisering från fiskare, arbetskarlar, vagnmän och soldater via byhantverkare, herrgårdshantverkare, gesäller och stadshantverkare till handelsmän och kungliga och kyrkliga ämbetsmän. Urbana grupper värderade namnformer som gav intryck av herrskapsmässighet, pagana grupper värderade namnformer som pekade på traditionen bakåt till tidigare generationer. Karakteristiskt var att båda parter förlöjlade motpartens vanor och värderingar.

Hanssens högintressanta studier av namnskicket på Österlen har inte fått många efterföljare i svensk etnologi. Ett undantag är Åke Dauns uppsats "Namnskicket" i *En svensk*

by från 1971. Den torde vara skriven med direkt inspiration från Hanssens avhandling. Hanssens namntema tas även upp i Anders Perlinges uppsats "Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland" i *Rig* 1985:1. Utanför etnologin har studier av namnskicket som mätare på kulturell tillhörighet dock förekommit. Ett utmärkt exempel på detta är Arne Jarricks och Johan Söderbergs uppsats "Namnskicket och individualisering i Stockholm under 1700-talet" i den av samma författare redigerade boken *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850* från 1994. Där är motsatsparet inte pagant – urbant utan snarare kollektivt – individuellt. Det Hanssen såg som ett urbant namnskicket, det vill säga familjenamn och mer ovanliga förnamn, ses här som uttryck för individualisering. Människor önskade profilera sig i den stora staden Stockholm för att kunna hävda sig i konkurrensen på den merkantila marknaden. Även det ökande *antalet* förnamn, en faktor som Hanssen inte berör i *Österlen*, ses som ett tecken på växande individualisering. Intressant i Jarricks och Söderbergs studie är hur radikalt Stockholm skilde sig från landsbygden när det gäller namnskicket. I Stockholm var patronymikon-systemet för namngivning i stort sett borta redan på 1600-talet, medan det på landsbygden dominerade ännu i mitten av 1800-talet i många regioner. Detta tyder på att Hanssens resultat borde prövas på flera orter och vid olika tider, ungefär som Perlinge gjort för sydöstra Upplands vidkommande.

Ett annat exempel på Hanssens kreativa sätt att använda materialkategorier i *Österlen* är hur han analyserar föremålsmaterial. I kapitlet "Marknader" går Hanssen igenom vilka varor som såldes på de östskånska marknaderna, såväl pagana som urbana produkter. Särskild uppmärksamhet ägnar han införseln till Simrishamn stad 1798. Orsaken till valet av år är att tullängden för 1798 bevarats för eftervärlden; detta är relativt unikt, i övrigt tycks

praktiskt taget alla tullängder i hela Sverige från landtullens epok (1622–1810) ha kastats eller förstörts under 1800-talet, med endast ett fåtal undantag. Hanssen analyserar införseln av lantbruksprodukter till staden och periodiserar den över året för att få ett grepp om jordbruksårets skiftningar och utsträckningen av stadens geografiska omland. En noggrann analys görs av hantverkarnas produkter och tullängderna ställs mot bouppteckningar för att man skall få en uppfattning om vilka som var avnämare till varorna. Landsbygdens hantverkare levererade trävaror och järnvaror. Städernas hantverkare hade ett rikare utbud av varor till försäljning. De var oftare än landsbygdshantverkarna starkt specialiserade. Hanssen går igenom föremålskategorier som till exempel kopparkärl, knappar, hattar, handskar, spinnrockar och krukor. Deras formmässiga utseende spelar i denna studie ingen större roll. Det som intresserar Hanssen är vad de har att berätta om vardagsliv och ekonomiska villkor i bygden vid denna tid. Det är just kombinationen av övergripande principiella problem och belysande detaljexempel eller reflexiva exkurser som gör läsningen av *Österlen* så spännande. Här finns inga föremålsbeskrivningar för deras egen skull; föremålen är enbart intressanta i den mån de kan kasta ljus över avhandlingens generella problem. Inte sällan görs dessa reflexioner och exkurser i avhandlingens noter, vilka ges ett påfallande rikt utrymme i texten, inte undanskuffade till bokens slutparti utan placerade på var och varannan textside, ibland så att de helt eller nära nog helt dominerar dessa textsidor. Författaren vill alldeles uppenbarligen att läsaren skall ta del av noterna som en självklar del av framställningen.

I kapitlet ”Marknader” är det vad de föremål som förs in till Simrishamn har att säga om den ekonomiska och sociala verkligheten, som intresserar Hanssen. Kopparkärlden fungerade som en vara som illustrerade hushållets ekonomiska standard, till hälften en lyxvara,

och var därför ganska utsatta för konjunktursvängningar; folk köpte när de hade råd. Knappar var billiga och började vid denna tid ersätta hakar och hyskor. Hatten var en nödvändighetsartikel och även pojkhattar ingick i det gängse dräktskicket. Spinnrockar fanns i alla hushåll men var ingen större marknadsvara; de tillverkades tydligen ute i byarna. Silverföremål saknas också bland marknadsvarorna; Hanssen menar att silversmidet för allmogens behov tillhör 1800-talet.

Hanssen utnyttjar till fullo detaljskärpan i 1798 års tullängd för Simrishamn. Man kan avläsa besöksströmmen timme för timme, man kan se vad den ensamma pigan bär med sig i sitt knyte när hon kommer till stan, man kan följa vilka hantverkare från avlägsnare orter som reser i sällskap. Men han diskuterar också ingående denna unika tullängds representativitet genom att jämföra med annat källmaterial och genom att ge en bild av marknadernas förändrade roll i ett längre historiskt perspektiv. Frågan om representativitet bagatelliseras aldrig, kvalitativa analyser kombineras alltid med statistiska underlag. Här har nog dagens etnologer en del att lära.

Men Hanssen utnyttjar också materiella föremål i sina försök att särskilja urban och pagan livsstil. Kläder och materiella föremål i hemmen får spela samma roll i denna analys som namnskicket, som jag redogjorde för tidigare. Här är det då inte tullängder utan bouppteckningar som blir huvudkällan. Urban klädedräkt för kvinnor vid denna tid kännetecknades av att man bar hel dräkt i genomgående färg. Pagan kvinnodräkt kännetecknades av olika material och färg på tröja och kjol. Pagana kvinnor bar inte klänning. Likartade skillnader, fast mindre markanta, utmärkte mansdräkten. Bindmössan var urban kvinnlig huvudbonad, kluten dess pagana motsvarighet. Särskilda nattdräkter var ett urbant drag. Till den urbana heminredningen (t.ex. bland hantverkare) hörde sängomhänge och nattstol. Även färgvalet på möbler tycks ha skilt sig

markant mellan urbana och pagana grupper vid denna tid i östra Skåne: urbana möbler gulmålades, medan den blå färgen var vanlig i pagana inredningar. Urbana hus byggdes med samma korsvirkesteknik som pagana, men till skillnad från de senare slammades de oftast för att ges en mer ståndsmässig fasad. Ett annat typiskt drag i de urbana hemmen vid denna tid var förekomsten av tekannor och tekittlar. En sentida granskning av föremåls värde för bestämning av människors livsstil och värderingar, direkt föranledd av Hanssens avhandling, är Anders Perlinges tidigare nämnda studie "Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland" (Perlinge 1985). Där prövar Perlinge Hanssens teser om kulturell och social hemhörighet när det gäller föremål som teattiraljer, golvur och järnplogar.

Vad jag har velat trycka på här är Hanssens sätt att utnyttja ett rikt föremålsmaterial, huvudsakligen från bouppteckningar och införsellängder, som en viktig pusselbit i en mer socialhistoriskt upplagd undersökning. Den materiella kulturen blir en viktig del i den historiska rekonstruktionen. Föremålets betydelse, ekonomisk och social, skiftar från tid till annan. Och som sagt, från region till region. Generaliseringar bör ske med stor försiktighet. Hanssen räknar med att hans resultat från analysen av 1798 års tullängd är något så när giltiga tio år framåt och bakåt. Inte längre.

Jag skulle vilja ta upp en tredje sida i *Österlen*, där jag anser att dagens historiskt inriktade etnologer skulle kunna ha inspiration att hämta. Det gäller Hanssens social-ekologiska perspektiv och metoder. Jag nämnde tidigare att *Österlen* innehåller inte mindre än 51 kartor. De flesta används för att ge underlag till diskussioner om vad Hanssen kallar "aktivitetsfält", geografiska områden som människor rörde sig över och där de hade relativt stabila relationer med varandra. Hanssen karterar till exempel en lokalbefolknings

födelseorter, sockenbornas flyttningsrörelser, var köparna vid olika auktioner geografiskt hörde hemma och varifrån varorna till höstmarknaden i Simrishamn kom. Även dessa karteringar är alla underställda avhandlingens huvudsyfte: att studera skillnaderna mellan urbana och pagana gruppers levnadsvillkor och livsstilar. Hur skiljer sig de urbana gruppernas aktivitetsfält från de paganas?

Börje Hanssen hade under åren före sin avhandling deltagit i det av Gregor Paulsson ledda Svensk stad-projektet. Paulsson var då professor i konsthistoria i Uppsala och projektets flesta deltagare var konsthistoriker. Hanssen hade dock en nyckelroll som tvärvetenskapligt och historiskt orienterad sociolog. För trebandsverket *Svensk stad*, som kom ut 1950–1953, spelade han på många sätt rollen av chefsideolog. I *Svensk stad* möter man mycket åskådligt Hanssens intresse för social-ekologiska kartor. Jag tänker särskilt på kartorna över Örebro och Helsingborg. Här visas stadens inre segregationsmönster vid olika tillfällen under 1800-talet, de olika samhällskiktens geografiska bosättning i den trånga stadsmiljön. Kartorna är av hög klass. De olika grupperna av fastighetsägare, som ståndspersoner, handlande, hantverkare och andra kategorier, markeras med cirklar i olika färger. Fastighetsvärdena, ett mått på burgenhet, markeras med cirklarnas storlek. Beträktaren kan avläsa stadens inre hierarkier och hur de förändras med industrialismens intåg.

Metoden från *Svensk stad* med karteringar av stadshushållens bosättning prövades även på Simrishamn i *Österlen* (se fig.), men egentligen utan ingående kommentarer, vilket är överraskande. Är förklaringen att Hanssens huvudintresse här rörde skiljelinjerna mellan urbant och pagant och inte de finare distinktionerna inom den urbana gruppen som helhet?

Man kan beklaga att Börje Hanssens social-ekologiska kartundersökningar inte vunnit nå-

Socialgrupper och hushåll i Simrishamn år 1780. Karta 43, ur Börje Hanssens *Österlen* (1952).

gon efterföljd i det sena 1900-talets etnologi. Möjligen gäller konstaterandet även andra samhällsvetenskapliga ämnen. Kartundersökningar, byggda på arkivaliskt material, över bosättningsmönster och yrkesfördelning, borde enligt min mening ha prövats oftare inom den lokalhistoriska forskningen. Jag är säker på att det skulle ha berikat många platsstudier, i kombination med helt andra källor och metoder. Det gäller, för att ta ett exempel från senare år, Mats Franzéns högintressanta undersökning av några kvarter på Södermalm i Stockholm på 1930-talet, *Den folkliga staden* från 1992, en studie som i sin uppslagsrikedom och kvalificerade analys på många sätt påminner om Börje Hanssens *Österlen*. Sedan den diffusionistiska forskningen gick

i stå decennierna efter andra världskriget, har kartan fallit ur bruk som instrument i etnologisk forskning. Man kan beklaga detta. Vår kunskap om kulturgränser och kulturområden i äldre tid kanske inte är betjänt av kompletterande diffusionistiska studier. Men den sociala spridningen, till exempel i form av bostadssegregering eller kommersiella aktiviteters utbredning i rummet, inom ramen för lokala samhällen, städer eller kvarter av städer, är fenomen som borde analyseras mer, både i historiska skeden och i samtiden. Här finns inspiration att hämta från Hanssens studier.

Jag har personligen många starka minnen av Börje Hanssen. När jag 1961 kom som 20-årig student till Institutet för folklivsforskning på Djurgården, hade Hanssen lämnat sociologin och blivit docent i folklivsforskning. Vid seminarierna begärde han alltid ordet och framförde på sitt stillsamma och eftertänksamma sätt intressanta och principiella synpunkter på det ämne som behandlades. Som student fascinerades man av honom. Med hans närvaro tilläts aldrig diskussionerna att bli för tekniska eller triviala, han satte då genast kyrkan mitt i byn med någon helt ny och överraskande infallsvinkel. Det var lätt att se honom som en idealgestalt för Den Seriöse Vetenskapsmannen. Han bodde på den sörmländska landsbygden och kom in till seminarierna med tåg, ibland med något av sina många små barn i sällskap. Jag minns att jag kunde bli nervös av hans trankila sätt att inte bryta upp förrän i absolut sista minuten för att ringa efter en taxi och hinna med kvällståget hem. Hanssen var en man som alltid gick sin egen väg. Han kunde verka tankspridd och bortkommen, men samtidigt visste vi ju, som jag redan nämnt, att han vid sidan av sin osäkra tillvaro som forskare med framgång drev en egen uppfödning av kycklingar i ganska stor skala på sin sörmländska gård. Ibland måste han lämna rummet mitt under ett seminarium för att göra ekonomiska avslut på telefon. Vi antog att

hans affärsverksamhet blev framgångsrik genom att han där använde sin analytiska och logiska skärpa på samma sätt som inom den sociologiska och etnologiska vetenskapen.

Mats Hellspång, professor

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusstudier, Stockholms universitet

Referenser

Daun, Åke 1971: Namnskicket. *En svensk by. Sex etnologiska studier av förändringar i Leksandsbyn Laknäs*. Leksands sockenbeskrivning del IV. Leksand.

Franzén, Mats 1992: *Den folkliga staden. Söderkvarter i Stockholm mellan krigen*. Lund.

Hanssen, Börje 1952: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talet i sydöstra Skåne*. Stockholm.

Paulsson, Greger (red.) 1950–1953: *Svensk stad*. Del I–III. Stockholm.

Perlinge, Anders 1985: Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland. *Rig* 1985:1.

Jarrick, Arne och Söderberg, Johan 1994: Namnskicket och individualisering i Stockholm under 1700-talet. *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*. Stockholm.

SUMMARY

Börje Hanssen's dissertation Österlen

Börje Hanssen's dissertation *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne* (Österlen. A study of social anthropological relations during the 17th and 18th centuries in south eastern Scania) is a pioneer work in Swedish historical anthropological research. Although presented in sociology (at Stockholm university 1952) the dissertation has had limited influence on that discipline, but for ethnology, which became more influenced from anthropology in the 1960s, it has been of great importance. Today it is seen as a living classic within many disciplines, but specially in ethnology, where Hanssen was teaching in the 1960s and 1970s.

The article emphasises some important perspectives in *Österlen*, which still today should be of interest to historical ethnological research. Among them is the

astonishing great significance at the end of the 18th century, of names indicating cultural belonging, the analysis of objects in e.g. estate inventories and customs minutes, where dresses, furniture and handicraft products can tell us about everyday life, economic conditions and social and cultural belonging, and the frequent use of maps in the investigation in order to analyse people's social network and mobility patterns, what Hanssen calls *aktivitetsfält* (fields of activity). Hanssen uses these perspectives to discuss the main problem in his dissertation, which is the relations between town (Simrishamn) and countryside (Österlen) or, more precisely written and using the author's own terminology, the relations between *urban* and *pagan* groups.